

УДК 346.3

DOI <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i3.1905>**А. Бондарчук,**

юрист

ТОВ «Адвокатська фірма «Лавринович і партнери»

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ ЗАРОДЖЕННЯ БІРЖОВОЇ ТОРГІВЛІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЮ ПРОДУКЦІЄЮ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Витоки біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією в Україні беруть свій початок з часів Київської Русі, коли виникли перші форми оптової організованої торгівлі. В подальшому на становлення цієї галузі важливий вплив мав кожний з історичних періодів, які у своєму розвитку пройшла Україна. Тому сучасний стан біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією здебільшого є наслідком прийнятих на кожному з історичних етапів державних рішень та обрання тієї чи іншої стратегії у відповідній сфері. Таким чином, дослідження історико-правових передумов зародження біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією в Україні дає можливість виявити закономірності становлення інституту біржової торгівлі та спрогнозувати на цій підставі подальший розвиток.

Аналіз останніх досліджень. Окремі питання історії товарних бірж в Україні досліджували науковці І.Й. Бойко, О.І. Колич, К.І. Кролевецький, В.В. Небрат, Ю.В. Ніколенко та інші. У вітчизняній науці господарського права не досить актуальних наукових досліджень, присвячених історико-правовим передумовам виникнення в Україні інституту біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією.

Постановка завдання дослідження. Метою статті є визначення історико-правових передумов виник-

нення в Україні інституту біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією. Для досягнення поставленої мети проведено аналіз таких історичних періодів розвитку торгівлі сільськогосподарською продукцією як період Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Великого князівства Литовського, період Гетьманщини та перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій; визначено основні правові джерела регулювання торговельних правовідносин у вказані періоди; виявлені особливості та здобутки кожного історичного періоду у сфері становлення біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією.

Виклад основного матеріалу. Витоки інституту біржової торгівлі сягають часів стародавнього Риму та Греції. На думку деяких науковців, саме у цей період було започатковано формалізовану торгівлю у визначеному місці, виникли центральні ринкові установи, де укладалися контракти на поставку товарів у договірні строки [1, с. 501]. Зародження біржової торгівлі на початковому етапі зумовлювалося активізацією торгівлі різноманітними товарами, що вимагало вироблення уніфікованого підходу до визначення цін і регулювання торгових правил.

Що стосується території сучасної України, то початком розвитку біржової торгівлі можна вважати період

Київської Русі, коли були закладені основи централізованої товарної торгівлі через ярмарки, базари тощо. Оскільки саме сільськогосподарське виробництво вважалося основною галуззю господарства, то активно розвивалася торгівля різними видами цієї продукції, мали місце навіть міждержавні торгові зв'язки.

Так, правовою основою регулювання торговельних правовідносин, що виникали у державі, була «Руська Правда». Існувало три її редакції: коротка, просторова та скорочена. Саме у просторовій «Руській Правді», яка пов'язується з іменем Володимира Мономаха, знаходяться норми, які регулюють не лише кримінальні відносини (як у попередній редакції – короткій «Руській Правді»), а й цивільні. Так, у ній містилися норми, що регулювали порядок укладення окремих договорів і встановлювали відповідальність за їх порушення [2, с. 137].

У науковій літературі висловлюється цілком обґрунтована точка зору про те, що «Руська Правда» могла виникнути тільки в суспільстві, де найважливішим заняттям була торгівля, а інтереси мешканців тісно пов'язані з результатом торгових операцій. Поширенню господарської й торговельної ініціативи серед міщан сприяв також унормований у «Руській Правді» захист прав приватної власності [3, с. 16–17]. При цьому «Руська Правда» визначала можливість виникнення зобов'язань за двома підставами: у результаті укладення договору та у зв'язку із заподіянням шкоди. Договір мав назву «ряд» та укладався в усній формі на торзі в присутності свідків або митника. Про письмову форму укладення договорів «Руська Правда» не згадує [4, с. 394].

Сільське господарство було основною галуззю економіки Київської Русі, причому особливе значення мало саме землеробство, відбувався стрімкий розвиток зрештою праці

та різних, залежно від географічних умов, систем обробітку. Саме ці чинники сприяли високому рівню продуктивності зернового господарства та активізації відносин торгівлі, за рахунок чого виникли нові торгові операції та сформувалася перша грошова система [2, с. 138].

Становлення та розвиток торговельних відносин на території Київської Русі відбувалися у формі ринкової та ярмаркової торгівлі. Зокрема, у Київській Русі поступово формувалися такі типи ринків: місцеві (містечка разом із сільською округою); регіональні (в межах князівств або земель); міжрегіональні (між окремими князівствами, землями).

Протягом XI – XIII ст. склалися чотири великі міжрегіональні ринки: Північно-Західна Русь (Новгород, Псков, Полоцьк, Вітебськ, Смоленськ та інші); Північно-Східна Русь (Ростов, Суздаль, Твер, Володимир-на-Клязьмі та інші); Південна Русь (Київ, Чернігів, Переяслав – центр літописної «Руської землі»); Південно-Західна Русь (Галич, Володимир-Волинський, Перемишль та інші) [3, с. 20]. Значна частина товарів продавалася у спеціально споруджених крамницях, тому, крім ринкової, тобто базарної, розвивалася й стаціонарна торгівля, яка мала як оптовий, так і роздрібний характер. Торги чи ярмарки проводилися у певні пори року по волостях, у містах – у певні дні тижня, переважно по п'ятницях [3, с. 21].

Отже, на розвиток економічних правовідносин у сфері торгівлі сільськогосподарською продукцією у період Київської Русі значний вплив мало удосконалення засобів і методів вирощування продукції, активізація зовнішньоторговельних відносин, а також зародження першої грошової системи. Всі ці фактори сприяли закладенню правових основ регулювання торговельно-економічних відносин та організації централізованого місця торгівлі – ринків та ярмарок, які і стали першими прототипами товарних бірж.

Наступним періодом в історії становлення біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією слід вважати добу Галицько-Волинської держави. Характеризуючи цей період розвитку торгівельних правовідносин, деякі науковці зазначають, що виникнення Галицько-Волинської держави характеризується появою нових суб'єктів торговельних правовідносин – дружин або артилей, сотень, рядів – професійних організацій, в які об'єднувалися представники купецтва і ремісництва з метою взаємної підтримки один одного.

Участь у цих організаціях передбачала спільне використання торгівельної та складської інфраструктури та дозволяла допомагати в реалізації товарів, здійснювати взаємне кредитування, страхування майна [5, с. 50; 6, с. 81]. Поява таких професійних об'єднань сприяла розвитку торговельного посередництва та формуванню на цій основі спеціалізованої торгівельної інфраструктури, яка створювала передумови для урізноманітнення в майбутньому торговельних операцій, запровадження нових інструментів торгівлі (цінних паперів, контрактів тощо).

Слід зазначити, що господарською одиницею в цей період було дворище, тобто самостійне господарство, яке мало свої ріллі, сіножаті, луки, ліс, ловища, рибні озера та інше. В грамотах XIV ст. дуже точно визначали господарську угіддя. Про сільськогосподарську продукцію літописи дають лише скупі відомості. Так, із грамот Мстислава Даниловича Береста вбачається, що жителі міста сіяли овес, жито і льон [7, с. 101].

Як і за часів Київської Русі, головне місце у досліджуваний період займало сільське господарство. Зобов'язання так само виникали з двох підстав – укладення договору та заподіяння шкоди. При цьому характерною особливістю було запровадження письмової форми договору, яка була обов'язковою, якщо вартість

об'єкта продажу була значною. Такий договір уклали публічно «на торзі», при свідках із застосуванням символічних обрядів [8, с. 18].

Таким чином, можна констатувати, що у період Галицько-Волинської держави розвиток правовідносин у сфері торгівлі сільськогосподарською продукцією продовжився у напрямі формування професійних суб'єктів торговельної діяльності, що фактично заклало основи для появи біржових посередників. Крім того, цей період характеризувався переходом на письмову форму договору, яка набувала обов'язкового характеру для визначених об'єктів, а саме тих, які мали значну вартість.

Після входження українських земель до складу Великого князівства Литовського відбувся подальший розвиток торгівлі, виробництва, кредитно-грошових відносин, який спровокував розвиток торговельних зв'язків із Польщею, Руссю та іншими державами, однак основним заняттям залишалося землеробство та скотарство [9, с. 67].

У зазначений період набуло поширення на українських землях Магдебурзьке право – збірник XIII ст., який склався на основі Саксонського Зерцала і Магдебурзького міського шефенського права, що закріплювало права міських станів: купців, міщан, ремісників. У сфері торгівлі Магдебурзьке право надавало органам місцевої влади повноваження легалізувати торговельну діяльність шляхом видання міщанам довіреності на укладення торговельних угод [5, с. 50]. Тобто, саме в період Великого князівства Литовського централізована торгівля сільськогосподарською продукцією набула локального характеру завдяки посиленню статусу міст, в яких поширювалося Магдебурзьке право. Вказана тенденція мала суттєвий вплив на формування міських осередків біржової торгівлі.

Подальший розвиток централізованої торгівлі сільськогосподарською

продукцією пов'язаний із періодом Гетьманщини, за якого подекуди була збережена дія Магдебурзького права. Правовою основою регулювання торгівельних правовідносин були правові акти гетьманської влади. Головними правовими джерелами у цей період були універсали, ордери, листи, інструкції, грамоти, декрети гетьмана, козацьке право, звичаєве право та «попередні права», до яких деякі науковці зараховують Литовський статут 1588 року і Магдебурзьке право [10, с. 21; 11, с. 15].

Усіляко сприяючи розвитку торгівельної справи, Б. Хмельницький намагався утворити єдиний внутрішній ринок, зміцнюючи відносини з різними регіонами України. Заохочуючи зовнішню торгівлю, він, зіткнувшись із проблемою нестачі коштів, у травні 1654 року розпорядився скасувати привілеї на безмитний продаж товарів для іноземних купців (з визначенням при цьому конкретних розмірів тарифів) [12, с. 415].

Правове регулювання торгівлі сільськогосподарською продукцією здійснювалося за допомогою декількох джерел права. Варто зауважити, що не втрачало сили звичаєве право, яке і нині залишалося одним із основних правових джерел у міжнародному торговому праві. Торговий звичай відігравав неабияке значення в арбітражній практиці [10, с. 22].

Крім того, продовжувало діяти Магдебурзьке право, яке дещо відрізнялося від чинного у країнах Західної Європи. Така відмінність зумовлювалася впливом національних звичаїв і традицій, які існували на українських землях. Також деякий регулятивний вплив на розвиток торгівлі сільськогосподарською продукцією мали Гетьманські статті, які не тільки визначали становище України у складі Російської імперії, але і регулювали деякі внутрішньо-економічні, у тому числі торгівельні відносини.

У період перебування України у складі Російської імперії з'явилися

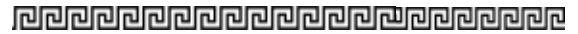
перші товарні біржі. Поява першої з них на території сучасної України пов'язана з правлінням Петра І. Товарну біржу було відкрито в Одесі (1796 рік), вона була другою на теренах Російської Імперії після Петербурзької. Біржовий розвиток в Україні почався із другої половини ХІХ ст. Біржі було відкрито у Києві (1869 рік), Харкові (1876 рік), Миколаєві (1885 рік) та інших українських містах [13, с. 93].

Товарні біржі створювалися в загально визначених центрах торгівлі з розвинутою транспортною мережею і мали певну спеціалізацію (хлібні, фруктові, скотопромислові, м'ясні, чайні, винні, ячні, м'ясні, лісові та текстильні). Так, Одеська біржа спеціалізувалася на продажі зерна і хлібо-борошномельної продукції, Київська біржа займалася оптовим продажем цукру, зерна, вугілля, хлібо-борошномельної продукції.

До 1914 року на території України було розміщено 11 товарних бірж (у Києві, Одесі, Запоріжжі, Катеринославі, Харкові, Херсоні, Миколаєві, Маріуполі, Бердянську). Найбільшими з цих товарних бірж були Київська (основний обсяг біржових операцій припадав на цукор) та Одеська, що здійснювала біржові операції із зерном [14, с. 6–7].

Асортимент товарів на внутрішньому ринку відображав обсяг і структуру потреб тодішнього суспільства і включав продукцію сільського господарства, ремесла, тваринництва, промислів, дрібну і велику рогату худобу, коней. Загалом внутрішня торгівля між окремими регіонами (областями) не мала великого значення, оскільки домінувала торгівля зовнішня [3, с. 20].

Отже, хоча сільське господарство й було основною галуззю господарства на теренах українських земель, однак сільськогосподарська продукція була далеко не єдиним товаром, що торгувався на товарних біржах. При цьому торгівля відбувалася як реальною

продукцією, так і з поставкою у майбутньому, тобто товарні біржі були утворені за прототипом тих, які існували в цей час у європейських країнах.

Що стосується тієї частини українських земель, які перебували під владою Австро-Угорської імперії, то певний переламний момент у розвитку торгівлі сільськогосподарською продукцією тут припав на кінець XVII – початок XVIII ст. У цей період активізувався господарський розвиток, що мало наслідком збільшення зовнішньоторгівельного обороту [11, с. 17].

Поява перших товарних бірж на території українських земель, які перебували під владою Австро-Угорської імперії, була зумовлена формуванням сприятливих соціально-економічних умов. Так, у доповіді за 1852-1853 роки Львівська торгово-промислова палата визнавала бажаним і доцільним створення Львівської біржі, яка могла б контролювати операції з індемнізаційними облігаціями Галичини й Буковини, іпотечними паперами, а також мобілізувати невикористані заощадження.

З ініціативи Львівської торгово-промислової палати (Izby Handlowo-Przemysłowej we Lwowie) були спроби відновити операції з цінними паперами на Львівській біржі в 1884 і 1886 роках, але вони були марними, і біржа залишалася товарною [15, с. 260]. Хоча Львівська біржа утворювалася більше як фондова (для торгівлі цінними паперами), але внаслідок недостатньої активності відповідних торгових операцій і незацікавленості цінних паперів вказана біржа набула ознак товарної.

Можна дійти висновку, що на розвиток біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією в період перебування України під владою Російської імперії та окремих її земель під владою Австро-Угорської імперії значний вплив мали загально-європейські процеси, які відбувалися в цій сфері. Зважаючи на історичні, географічні та економічні особливості, найбільш

поширеним товаром на перших українських біржах була сільськогосподарська продукція, зокрема зернові культури та похідні від них продукти.

Висновки. На українських землях початок становлення інституту біржової торгівлі припадає на період Київської Русі, коли були закладені основи централізованої товарної торгівлі через ярмарки, базари тощо. На розвиток економічних правовідносин у сфері торгівлі сільськогосподарською продукцією у цей період Київської Русі значний вплив мало удосконалення засобів і методів вирощування продукції, активізація зовнішньоторговельних відносин, а також зародження першої грошової системи. Правовою основою торгівлі була «Руська Правда», яка визначала основні вимоги до укладення договорів купівлі-продажу в усній формі.

Наступним був період Галицько-Волинської держави, коли розвиток правовідносин у сфері торгівлі сільськогосподарською продукцією продовжився у напрямі формування професійних суб'єктів торгівельної діяльності, що фактично заклало основи для появи біржових посередників. Крім того, цей період відомий переходом на письмову форму договору, яка набувала обов'язкового характеру для визначених тих об'єктів, які мали значну вартість.

Третім слід вважати період входження українських земель до складу Великого князівства Литовського, за якого централізована торгівля сільськогосподарською продукцією набула локального характеру завдяки посиленню статусу міст, в яких поширювалося Магдебурзьке право. Вказана тенденція мала суттєвий вплив на формування місцевих осередків біржової торгівлі.

У період Гетьманщини централізована торгівля сільськогосподарською продукцією починала оформлюватися у біржову, набуваючи деяких рис, притаманних саме біржовій торгівлі: залучання до участі у торгівлі посередників,

об'єднання сільськогосподарських товаровиробників для здійснення оптової торгівлі тощо.

Перші товарні біржі з'явилися на українських землях в період перебування України у складі Російської імперії, що пов'язано з правлінням Петра I. Першу таку біржу було відкрито в Одесі (1796 рік), вона займала за масштабами торгів друге місце після Петербурзької. Згодом відкрилися біржі у Києві, Харкові та інших великих українських містах, більшість із них спеціалізувалася на торгівлі сільськогосподарською продукцією. На українських землях, які перебували під владою Австро-Угорщини, першою була Львівська біржа, яка почала працювати як фондова, але внаслідок низького попиту на цінні папери набула статусу товарної.

Статтю присвячено дослідженню історико-правових передумов виникнення біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією в Україні. Автором проведено аналіз таких історичних періодів розвитку торгівлі сільськогосподарською продукцією як період Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Великого князівства Литовського, період Гетьманщини та перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій, визначено особливості кожного з наведених історичних періодів.

Визначено, що першими правовими джерелами, в яких регулювалися торгівельні правовідносини, встановлювалися підстави для виникнення зобов'язання, укладення усних, а згодом і письмових договорів тощо були «Руська Правда», акти Магдебурзького права. Встановлено, що у більш пізні історичні періоди правовою основою регулювання торгівельних правовідносин були правові акти гетьманської влади, Литовські статuti.

У статті акцентовано увагу на тому, що саме в період Київської

Русі були закладені основи централізованої товарної торгівлі через ярмарки, базари тощо. Обґрунтовано висновок про те, що оскільки на теренах українських земель протягом всього історичного процесу провідною галуззю було сільське господарство, то саме цей фактор вплинув на розвиток економічних правовідносин у сфері торгівлі сільськогосподарською продукцією, яка стала основним товаром на ярмарках, базарах, в інших місцях централізованої торгівлі, а згодом і на товарних біржах.

Автором на підставі дослідження історико-правових передумов виникнення біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією в Україні встановлено, що перші товарні біржі з'явилися на українських землях у період перебування України у складі Російської імперії, що пов'язано з правлінням Петра I. Першу таку біржу було відкрито в Одесі (1796 рік), а згодом відкрилися біржі у Києві, Харкові та інших великих українських містах, більшість із них спеціалізувалася на торгівлі сільськогосподарською продукцією. Виявлено, що на українських землях, які перебували під владою Австро-Угорщини, першою була Львівська біржа, яка почала працювати як фондова, але внаслідок низького попиту на цінні папери набула статусу товарної.

Ключові слова: історико-правові умови, оптова торгівля, сільськогосподарська продукція, товарна біржа.

Bondarchuk A. Historical and legal prerequisites for the origin of agricultural products exchange trade in Ukraine

The article covers the study of historical and legal preconditions for the emergence of agricultural products exchange trade in Ukraine. The author analyzes such historical periods of agricultural trade development

(the period of Kievan Rus, Galicia-Volyn state, Grand Duchy of Lithuania, the period of Hetmanate and the stay of Ukrainian lands in the Russian and Austro-Hungarian empires) and identifies the features for each of these historical periods.

It is determined that the first legal sources in which trade relations were regulated and in particular established the grounds for the obligation, the conclusion of oral and later written agreements, etc., were "Ruska Pravda", acts of Magdeburg law. It is established that in later historical periods the legal basis for regulation of trade relations were the legal acts of the hetman's power, the Lithuanian statutes.

The article emphasizes that it was during the period of Kievan Rus that the foundations of centralized commodity trade through fairs, bazaars, etc. were laid. The conclusion is substantiated that since agriculture was the leading branch in the Ukrainian lands during the whole historical process, this factor influenced the development of economic relations in the area of agricultural products trading, which became the main commodity at fairs, bazaars and other places of centralized trade, and later on commodity exchanges.

From the perspective of studying historical and legal preconditions for the emergence of exchange trade in agricultural products in Ukraine, the author found that the first commodity exchanges appeared on Ukrainian lands during Ukraine's membership in the Russian Empire, which is associated with the reign of Peter I; the first such exchange was opened in Odessa (1796), and later exchanges were opened in Kyiv, Kharkiv and other large Ukrainian places, most of which specialized in agricultural products trading. It was found that in the Ukrainian lands, which were under the rule of Austro-Hungarian Empire, the pioneer was Lviv Stock

Exchange, which was conceived as a stock exchange, but due to low demand for securities acquired commodity status.

Key words: historical and legal conditions, wholesale trade, agricultural products, commodity exchange.

Література

1. Основи економічної теорії : підручник; за ред. Ю.В. Ніколенка. 3-тє вид. К. : ЦУЛ, 2003. 540 с.
2. Колич О.І. Особливості господарсько-правових відносин у період Київської Русі. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2014. Вип. 810. С. 136–139.
3. Небрат В.В., Супрун Н.А. Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз : монографія. за ред. д. е. н. В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». К., 2019. 532 с.
4. Бойко І.Й. Правове регулювання майнових відносин у Київській Русі (IX – XII ст.). Актуальні проблеми держави і права. 2013. Вип. 70. С. 391–396.
5. Кролевецький К.І. Історія розвитку правового регулювання відносин у сфері оптової торгівлі. Право та інновації. 2017. № 4(20). С. 49–54.
6. Крип'якевич І.Я. Галицько-Волинське князівство. Київ : Наук. думка, 1984. 176 с.
7. Hladyłowicz K. Zmiany krajobrazu w ziemi Lwowskiej od połowy XV do początku XX w. Studia z historii społecznej i gospodarczej. Lwów, 1931. S. 101–134.
8. Бойко І.Й. Розвиток цивільно-правового регулювання майнових відносин у Галицько-Волинській державі (1199–1349 рр.). Університетські наукові записки. 2013. № 1(45). С. 15–22.
9. Гордополов В.Ю. Передумови розвитку зовнішньоекономічної діяльності економічних агентів в Україні. Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. 2016. Вип. 2-3(35). С. 61–95.
10. Копитков В.Е. Генеза правового регулювання торговельної діяльності в Україні як приклад циклічності законодавства. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2019. № 2. С. 20–23.
11. Кононенко В.П. Вплив економіки Гетьманщини на політичну свідомість

української ранньо-модерної еліти (90-і рр. XVII – 60-і рр. XVIII ст.). *Сіверянський літопис*. 2009. № 4. С. 15–23.

12. Степанков В.С. Національна революція 1648-1676 рр. *Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К. : В-во «Наукова думка», 2010. 728 с.*

13. Панькова Л.О. *Правове регулювання діяльності аграрних бірж в Укра-*

їні : дис. канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2005. 218 с.

14. *Біржова діяльність : опорний конспект лекцій; укладачі А.М. Одарченко, К.В. Сподар, О.О. Лісніченко. Х. : ХДУХТ, 2017. 95 с.*

15. Мошенський С.З. *Історія Львівської біржі та цінних паперів Галичини й Буковини. Вісник ЖДТУ. 2015. № 2(72). С. 259–267.*